

УДК 342.11.2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА: ОКРЕМІ ПИТАННЯ

CONSTITUTIONAL FIXING OF LEGAL STATUS OF HUMAN AND CITIZEN: SOME ISSUES

Росоха С.В.,

*здобувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Враховуючи досить значний обсяг матеріалу, присвячений теорії прав і свобод людини та громадянина, вказано на основні напрями сучасного розвитку прав людини у світі в цілому та в нашій державі зокрема. При цьому особлива увага приділяється такій новій категорії прав людини, як соматичні права.

Ключові слова: права людини, свободи людини, покоління прав людини, соматичні права людини.

Учитывая достаточно большой объем материала, посвященный теории прав и свобод человека и гражданина, называются основные направления современного развития прав человека в мире в целом и в нашем государстве в частности. При этом особое внимание уделяется такой новой категории прав человека, как соматические права.

Ключевые слова: права человека, свободы человека, поколения прав человека, соматические права человека.

Given the very significant amount of material on the theory of the rights and freedoms of man and citizen, the author aims to point out the main directions of development of modern human rights in the world and especially in our country. Thus, special attention is paid to this new category of human rights as a somatic human rights.

Key words: human rights, freedoms and the generation of human rights, somatic human rights.

Постановка проблеми. Сьогодні ми маємо широкий перелік прав, які безперервно поповнюються відповідно до розвитку різних сфер життя суспільства. XXI ст. відзнача-

ється розвитком науково-технічного прогресу, якісними змінами потреб і прагнень у суспільстві, розширенням можливостей вибору поведінки людей. Експерименти у сфері

біотехнологій, розробка новітніх інформаційних систем та інші науково-технічні досягнення стають передумовами становлення нових прав людини. Поряд зі сталими й визнаними правами людини виникають раніше невідомі специфічні можливості, правове положення яких не визначене, що ставить питання про їх нормативне закріплення. Отже, актуальним сьогодні є дослідження прав людини нового покоління, щоб задовольнити потреби суспільства та забезпечити державі правомірну поведінку з боку суспільства.

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у Декларації незалежності США та французькій Декларації прав людини й громадянина (XVIII ст.), інститут прав і свобод став «центральним у конституційному праві, <...> серцевиною конституційного ладу» [1, с. 164].

Останнім часом досить часто виникає запитання: який сенс займатися правами людини, якщо «в нас вже перемогла демократія», ототожнюючи при цьому демократію з владою більшості? Однак, як показує історія, влада більшості може виявитися дуже жорстокою стосовно окремих людей або різ-

них меншин (саме більшість винесла смертний вирок Сократу, тому навряд чи можна стверджувати, що це добре свідчення про політичний устрій Афін)¹.

Аналіз наукових джерел. Питаннями дослідження прав і свобод людини займалася більшість українських і зарубіжних учених-конституціоналістів. Варто звернути увагу на праці таких дослідників, як А. Абашидзе, М. Антонович, М. Баглай, Д. Белов, Ю. Бисага, А. Бондаренко, В. Буткевич, Ю. Дмитрієв, А. Ковлер, В. Крусс, М. Лаврик, Е. Мчедлова, С. Рогожин, А. Шайо та інші.

Враховуючи досить значний обсяг матеріалу, присвячений теорії прав і свобод людини та громадянина, **мета статті** – вказати на основні напрями сучасного розвитку прав людини у світі в цілому та в нашій державі зокрема. При цьому особлива увага приділяється такій новій категорії прав людини, як *соматичні права*.

Виклад основного матеріалу. Розуміння прав людини в Україні базується на природно-правовому характері цієї категорії й визнанні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України).

¹ Дослідження сучасних соціологів свідчать, що якщо попросити групу людей скласти список із 10–20 ознак, що характеризують або їх самих, або їхнє становище, то виявиться, що в цьому списку переважають властивості, характерні для меншин. Проте більшість зазвичай забуває про проблеми меншин, а деякі із цих проблем навіть викликають ворожість більшості. Отже, необмежена влада більшості таїть у собі загрозу для окремих осіб і груп. Тому в нашому розумінні демократія – це обмежена влада більшості, обмежена всіма правами та свободами, які належать окремим людям. Більшість не має права порушувати ці права та свободи. У демократичному суспільстві права та свободи людини визначають межі влади більшості.

На думку французького дослідника М. Ажі, щоб забезпечити гідність особи, необхідно відкрито сповідувати «релігію» прав людини, яка, будучи реалістичною утопією, дає людині можливість жити [2, с. 108]. Головне, на думку вченого, полягає в тому, щоб кожна людина знайшла сенс життя, віру у власну значимість, мобілізувала самосвідомість для того, щоб почати діяти [2, с. 109].

Якщо це висловлення в цілому відповідає тенденціям, визнанням і пануючим у сучасному світі, то в розумінні прав людини намічені й протилежні напрями. Так, С. Рогожин відзначає: «Тоталітарна сутність прав людини виявляється в споконвічній твердій заданості меж ліберальної свідомості й самосвідомості особи. Правозахисна ідеологія найчастіше допускає, що людина просто зобов'язана реалізувати свої права за будь-яких обставин, незалежно від того, бажає вона цього чи ні» [3, с. 35]. Свою думку дослідник розвиває таким чином: «Права людини – <...> це продукт звироднілої західної соціологічної й філософської думки <...> привабливий своїм примітивізмом, формалізмом, еkleктичністю та політичною утилі-

тарністю, що являє собою офіційну ідеологію об'єднаної Європи та супроводжується <...> поверненням поліцейської держави з її надмірною опікою над особою й турботою про її належну поведінку» [3, с. 36].

Є й інші судження негативного характеру щодо категорії прав людини (зокрема, застосування сили в ім'я гуманних цілей для захисту прав людини та прав меншин²) [5, с. 144]. Г. Лук'янець відзначає: «Насильство спрямоване не стільки на захист людських життів, скільки на захист людського права на життя, що здається більш значимим, ніж саме життя» [6, с. 370]. З іншого боку, нині все чіткіше відчувається прагнення окремих держав використовувати тему прав і свобод людини як важіль тиску й інструмент зведення «особистих рахунків». Л. Воеводін зазначає: «Права людини дійсно можуть бути не роз'єднуючим, а об'єднуючим фактором у міжнародних відносинах, проте лише за умови суворого дотримання їх учасниками принципів суверенної рівності, заборони застосування сили, поваги територіальної цілісності, а також інших принципів міжнародного права» [7, с. 7].

² Гуманітарна інтервенція або гуманітарна війна – застосування військової сили проти іноземної держави або будь-яких сил на її території для запобігання гуманітарній катастрофі або геноциду місцевого населення. Під поняття гуманітарної інтервенції не потрапляють такі дії: миротворчі операції, що проводяться ООН за згодою держави, на території якої вони робляться; акції з використанням збройної сили на прохання законного уряду (включаючи акції, передбачені угодами. Однак існують ситуації, за яких нелегко встановити, що є законним урядом або дійсною згодою); військові операції, здійснювані державою з метою порятунку своїх громадян за кордоном від неминучої загрози їх життю або здоров'ю; акції примусового характеру без використання збройної сили.

Ті ж права людини є, на нашу думку, цілком вдалою юридичною конструкцією, що базується на визнанні людини вищою цінністю, а також є проявом самообмеження державної влади, захищаючи автономію індивіда. Можна виділити два варіанти цієї конструкції: по-перше, модель, за якої існує фіксований перелік прав; по-друге, модель, де такий перелік відсутній.

Перший варіант є найбільш розповсюдженим у сучасному світі. Розвиток другої моделі відбувався таким чином: деякі із засновників Конституції США (наприклад, А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні закріплюватися в позитивному законі, їхній перелік міг бути використаний як вичерпний і навіть становити небезпеку. Як відомо, такий підхід викликав критику й у результаті в Сполучених Штатах Америки був прийнятий «Білль про права».

Довгий час як класичний приклад другої моделі виступала Великобританія. Англійські державознавці виступали проти ідеї невідчужуваних, природних прав (І. Бентам), внутрішнє право Об'єднаного Королівства закріплювало положення, згідно з яким кожен громадянин має право робити що йому завгодно, якщо це не заборонено законом. Англійська конституційна теорія завжди була проти впровадження підходів до права як до системи, в

основі якої лежать права людини, що розуміються як позитивні правомочності, виражені в чітких і визначених термінах. Ситуація змінилася з прийняттям Акта про права людини 1998 р. [8]. Канада тільки в 1967 р. і 1982 р. доповнила свою конституцію Хартією прав і свобод. Далеко не повний перелік прав міститься в конституціях Бельгії й Австрії [9, с. 43].

Отже, як уже було відзначено, найбільше поширення отримала перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органа.

Що стосується конкретного наповнення конституційних переліків прав людини, то тут все залежить від різних факторів. Скільки авторів, скільки суспільних станів та епох, стільки й прав людини.

Угорський дослідник А. Шайо наводить такий приклад: якщо ми передбачаємо, що ніколи не станемо власниками, ми, мабуть, будемо вважати конституційною вихідною позицією не право власності, уявляти себе не власником, а вічним незаможним, у позиції якого вихідною точкою буде бажання рівного розподілу прибутків. Із цієї вихідної позиції ми не станемо здійснювати державний устрій, покликаний захищати право власності [10, с. 253]. Аналогічні роздуми

можна привести й щодо інших прав і свобод.

На сьогодні юридичне конструювання прав людини досягло визначеної крапки біфуркації: з одного боку, пропонується подальше розширення переліку прав людини, а з іншого боку, більш активне використання механізму обмеження прав і свобод, передбаченого як на міжнародному рівні, так і на рівні окремих держав.

Що стосується розширення переліку прав людини, то мова йде вже не тільки про колективні права, так звані права «четвертого покоління» (право на мир, на ядерну безпеку, космос тощо), а й про соматичні права (від грец. soma – тіло) – групу вимог особи щодо самостійного розпорядження своїм тілом (право на смерть, права у сфері трансплантології, сексуальні й репродуктивні права, право на зміну статі) [11, с. 17].

Термін «особистісні (соматичні) права» зобов'язаний своєю появою в юридичній науці В. Крузу. На його думку, серед основних прав особистості на рубежі третього тисячоріччя від Різдва Христова можна виділити групу таких, що ґрунтуються на фундаментальній світоглядній впевненості в «праві» людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» та навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості орга-

нізму й розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами. Сюди можна віднести право на смерть, зміну статі, трансплантацію органів, вживання наркотиків чи психотропних засобів, право на штучне репродукування, стерилізацію, аборт, на клонування (у вже майбутній перспективі) та на віртуальне моделювання. Ці права, що мають винятково особистісний характер, пропонується визначити як «соматичні» [12, с. 43].

В. Крус розвиває свою теорію переважно з позицій філософії права й конституційного права. Теорія соматичних прав людини викликала в юридичному співтоваристві значний резонанс. Критика переважно зводиться до такого.

По-перше, указується, що це ще одна приречена на провал спроба поєднати право та мораль, додавши ще й релігію. Ця теорія є «псевдонауковою», як і вся теорія природних прав. Тобто викликає сумнів сама постановка питання про соматичні права. Мабуть, основою такої дискусії є тверде протиставлення позитивістських та інших підходів до праворозуміння, а однією з причин цього є звернення В. Круса до релігійно-філософської думки й наявність відповідних висновків у його роботах: «Конституційне обмеження соматичних прав стало б тим реальним зовнішнім фактором, що сприяв би вирішенню завдання сут-

нісного подолання гріха (морального зла) у людині» [12, с. 45].

По-друге, викликає сумніви зміст категорії: безглуздо вважати соматичним право на смерть і не вважати таким право на реанімацію, право на вживання наркотиків без права на лікування медикаментами тощо. Ю. Дмитрієв не може погодитися, зокрема, з думкою про належність до цього комплексу права людини на евтаназію [13, с. 126]. На нашу думку, питання про те, які права можна назвати соматичними, дійсно має значення для категорії в цілому; наявність наукових дискусій є обґрунтованою й необхідною.

Незважаючи на наведену критику, відзначимо, що Ю. Дмитрієв в цілому погоджується з позицією щодо наявності в правовому статусі людини особливих особистісних прав (хоча й із деякими застереженнями) [13, с. 127].

Проте, незважаючи на наявність окремих прихильників, широкого визнання категорія соматичних прав людини на сьогодні ні в теорії держави та права, ні в конституційному праві й інших галузевих юридичних науках не отримала. Однак спроби об'єднання низки правомочностей із метою наукового осмислення або підвищення ефективності правового регулювання починаються. Так, ще в 1996 р. А. Семитко висловив думку, що права людини, пов'язані зі здійсненням абортів, евтана-

зії, а також інші подібні правомочності утворять четверте покоління прав людини [14, с. 619]. М. Авдєєнкова та Ю. Дмитрієв обґрунтовують таку категорію як «право на фізичну свободу», а також зазначають: «Для цілей практичного застосування конституційних норм було б корисним встановлення широких суб'єктивних прав для того, щоб розподіл їх на більш приватні вироблявся і конституцією, і поточним законодавством» [15, с. 21].

На погляд Ю. Бисаги та Д. Белова, за несформованості загальноновизнаних підходів і досить інтенсивної зміни правового регулювання аспектів соціального життя, охоплюваних категорією соматичних прав людини, потенціал цієї концепції варто використовувати [20, с. 90]. Можливо, її місце в майбутньому займуть більш адекватні мінливим умовам теорії, однак нині їх не треба залишати поза увагою.

Сьогодні виникають дискусії серед членів суспільства про те, чи потрібні людям такі права та якими повинні бути межі їх реалізації. Зокрема, Рада Європи, Європейський Союз, деякі інші міжнародні організації мають чітку позицію. Окремі соматичні можливості, надані сучасною медициною, відносяться до категорично заборонених. Наприклад, такими є право на клоування – створення біологічного двійника з дорослої клітини донора.

Саме Європейський Парламент прийняв Резолюцію стосовно клонування людини (1998 р.), метою якої є заборона клонування, оскільки це принижує гідність людей та фактично означає проведення експериментів над людиною. Проте непоодинокими є виступи на захист визнання права на клонування в терапевтичних цілях.

Проте все ж таки зупинимось на другій тенденції – можливості обмеження прав людини. Така можливість передбачена, наприклад, ст. ст. 8–11 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод. Так, у п. 2 ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод, що закріплює, зокрема, таємницю кореспонденції, встановлено, що не допускається втручання з боку державних органів у здійснення цього права, за винятком втручання, передбаченого законом і необхідного в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки й суспільного спокою, економічного добробуту країни, з метою запобігання безладу чи злочинам, а також для здоров'я або моральності, захисту прав і свобод інших осіб.

В Україні можливість обмеження прав людини передбачена ч. 2 ст. 30, ст. 31, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 2 ст. 39 та іншими Конституції України. Висловлюються думки про більш активне використання цих поло-

жень (зокрема, про обмеження свободи пересування з метою забезпечення національної безпеки). Використовується й така мотивація: традиційне для України тяжіння до колективних форм життєдіяльності, широке поширення патерналістських поглядів і життєвих орієнтирів стимулює суспільну потребу в посиленні впливу державності на сферу суспільних відносин. А. Ковлер критикує у своїй роботі «Антропологія права» висловлення О. Мартишина такого характеру: «Ставити своє право вище права частини чи всього суспільства – ознака неприборканого егоїзму й індивідуалізму. Це антигромадська позиція. <...> Пріоритет прав особистості – суспільно небезпечна теза» [16, с. 425].

Зазначені міркування побудовані з позиції суспільства, а не людини. А. Ковлер стверджує: «Утвердження пріоритету прав і свобод людини перед правами колективними (будь то нація, держава, міжнародне співтовариство) – явище універсальне й необоротне. Заперечувати це хоча б щодо до України означає зіштовхувати її знову на узбіччя історичного розвитку» [16, с. 427].

Таким чином, виходячи з наведеного вище, можна зробити такі висновки. Права людини являють собою складний феномен, що динамічно розвивається, вийшов за межі власне правознавства та є, наприклад, філософською концепцією.

Крім того, вони являють собою цілком визначену юридичну конструкцію, що встановлює механізм взаємин людини й держави. Розвиток цього механізму відбувається як у просторі (на регіональному рівні, рівні окремих держав і міжнародному рівні), так і в часі (зміна поколінь прав людини), характеризується постійною модернізацією та є юридичним, формальним відображенням конкретно історичного визнання місця й ролі індивіда в суспільстві. Треба зазначити, що в сучасному світі мають місце такі тенденції розвитку прав людини: 1) розширення існуючого переліку прав; 2) можливість обмеження прав. При цьому особливо цікавим як із теоретичної, так і з практичної точки зору є саме перший варіант, оскільки науковці запропонували розширити перелік існуючих прав ще одним поколінням – соматичними правами. Водночас аналіз норм більшості конституцій розвинутих демократичних держав свідчить про те, що нині панує саме друга концепція – з метою забез-

печення національної безпеки та громадського спокою допускається обмеження окремих прав людини.

Четверте покоління прав людини ґрунтується на незалежному й альтернативному виборі форми правомірної поведінки та пов'язане з автономією визначення особи й дій. При цьому гармонійне застосування норм релігії, моралі та права є гарантією встановлення позитивної поведінки особи, оскільки права людини, ураховуючи традиційні цінності суспільства, релігійні й моральні переконання, повинні бути універсальною нормою для кожного члена людського співтовариства.

На нашу думку, перш ніж закріплювати на юридичному рівні право нового покоління, необхідно провести ґрунтовні дослідження в медицині, генетиці та в новітніх технологіях. Також необхідно визначити, чи потрібне таке право четвертого покоління для сучасного суспільства, насамперед в аспекті несуперечності правам інших осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баглай М. Конституционное право Российской Федерации : [учебник] / М. Баглай. – 4-е изд., изм. и доп. – М. : Норма, 2004. – 364 с.
2. Мчедлова Е. Основные направления исследований зарубежных ученых по правам человека / Е. Мчедлова // Вестник Московского университета. Серия 12 «Политические науки». – 2004. – № 1. – С. 105–111.
3. Рогожин С. Права человека, или идеологические манипуляции запада в России / С. Рогожин // Московского журнала международного права. – 2001. – № 1(41). – С. 33–37.
4. Абашидзе А. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву / А. Абашидзе. – М. : Права человека, 1996. – 561 с.

5. Бондаренко А. Насилие и права человека сегодня (Можно ли защитить права человека посредством насилия?) / А. Бондаренко // Вестник Московского университета. Серия 7 «Философия». – 2002. – № 6. – С. 140–145.
6. Лукьянцев Г. Кто есть кто в нашей науке / Г. Лукьянцев // Московский журнал международного права. – 2001. – № 1(41). – С. 350–380.
7. Воеводин Л. Юридический статус личности в России : [учебное пособие] / Л. Воеводин. – М. : Издательство МГУ ; Инфра-М ; Норма, 1997. – 304 с.
8. Международные акты о правах человека : сборник документов / сост. В. Карташкин, Е. Лукашева. – 2-е изд., доп. – М. : Норма, 2002. – 323 с.
9. Бауринг Б. Долгий путь Великобритании к европейским стандартам прав человека: в авангарде и далеко позади / Б. Бауринг // Конституционное право: восточно-европейское обозрение. – 2002. – № 1(38). – С. 23–34.
10. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо. – М. : Юристъ, 1999. – 311 с.
11. Лаврик М. К теории соматических прав человека / М. Лаврик // Вопросы конституционного права. – 2005. – № 2. – С. 15–20.
12. Крусс В. Личностные («соматические») права человека в конституционном и философско-правовом измерении: к постановке проблемы / В. Крусс // Государство и право. – 2000. – № 10. – С. 40–45.
13. Дмитриев Ю. Отклики / Ю. Дмитриев // Государство и право. – 2003. – № 1. – С. 122–128.
14. Алексеев С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
15. Авдеенкова М. Право на физическую свободу / М. Авдеенкова, Ю. Дмитриев // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 18–25.
16. Ковлер А. Антропология права : [учебник] / А. Ковлер. – М. : Норма, 2002. – 515 с.
17. Супрун О. Права людини нового покоління / О. Супрун // Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 1(4). – С. 57–59.
18. Белов Д. Права людини : [навчальний посібник] / Ю. Бисага, М. Палінчак, Д. Белов, М. Данканич. – Ужгород : Ліра, 2003. – 188 с.
19. Белов Д. Процедура захисту прав та свобод людини і громадянина у Європейському суді з прав людини та Комітеті по правам людини : [навчальний посібник] / Ю. Бисага, М. Палінчак, Д. Белов, М. Данканич. – Ужгород : Ліра, 2003. – 52 с.
20. Бисага Ю. Права людини: основні напрямки сучасного розвитку / Ю. Бисага, Д. Белов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – Ужгород : Ліра, 2006. – Вип. 5. – С. 89–93.